

Larysa D. Klymanska

Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, Ukraina

e-mail: larysa_kl@ukr.net

Marina B. Klimanska

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Ukraina

e-mail: marina.klimanska@gmail.com

Halyna Z. Herasym

Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”, Ukraina

e-mail: hherasym@gmail.com

Rola mediów, edukacji i pamięci rodzinnej w kształtowaniu wizji Związku Radzieckiego w reprezentacjach pierwszego pokolenia postradzieckiego

ABSTRAKT

W artykule zaprezentowano obecny stan badań nad pamięcią o radzieckiej przeszłości w przestrzeni postsowieckiej i roli mediów w jej kształtowaniu. Głównym celem badań empirycznych było określenie, jaka jest wizja Związku Radzieckiego i radzieckiej przeszłości Ukrainy u współczesnej młodzieży ukraińskiej jako przedstawicieli pierwszego postsowieckiego pokolenia oraz co ją kształtuje. Na podstawie badań stwierdzono, że głównymi czynnikami tworzącymi tę wizję wśród młodzieży są przekazy rodzinne, media oraz edukacja. Te trzy elementy wpływają na obraz tzw. „człowieka radzieckiego” i ocenę przeszłości.

SŁOWA KLUCZOWE: media, edukacja, pamięć komunikacyjna, pamięć kulturowa, Związek Radziecki, „człowiek radziecki”, obraz radzieckiej przeszłości.

Wstęp

Pamięć historyczna jako proces uświadomienia sobie swojej przeszłości – jest jednym z rodzajów pamięci społecznej, zdolności ludzi do tego, by zachowywać i przemyśleć własne doświadczenie i doświadczenie poprzednich pokoleń. Jeśli założy się dodatkowo, że ludzka pamięć zapewnia zdrowie psychiczne, wówczas

pojęcie przeszłości i zbiorowa pamięć jest podstawą rozwoju grup społecznych.

Pamięć zbiorowa i indywidualna mają podobne cechy. Dla obu z nich istnieje właściwy proces zapominania. Ludzie często zapominają o pewnych wydarzeniach, niektórzy wskutek ich nieistotności lub trywialności, inni z powodu ich nadmiernego dramatyzmu. To samo dzieje się z pamięcią zbiorową. Powody, dla których społeczeństwo usuwa z pamięci zbiorowej pewne wydarzenia lub fakty, pozwalają nam zrozumieć, w jaki sposób postrzega swoje miejsce w historii. Pamięć zbiorowa, jak również pamięć indywidualna, jest subiektywną pamięcią – te same sytuacje można interpretować na różne sposoby. Świadczenie wydarzeń, a tym bardziej ich dzieci nie są w stanie podać pełnej charakterystyki warunków lub stanu społeczeństwa jako całości. Zazwyczaj są oni tendencyjnie nastawieni do pewnych wydarzeń, koncentrując się na pewnych ich aspektach i nie zauważając innych zjawisk. W każdym razie są oni na tyle blisko związani z realiami czasu historycznego, że nie są w stanie obiektywnie go ocenić. Ich potomkowie z większym prawdopodobieństwem potrafią zrozumieć przeszłość obiektywnie. Mogą oni zobaczyć wydarzenia, ludzkie działania, indywidualne przejawy życia w szerszym kontekście, sprawniej identyfikują przyczyny i skutki wydarzeń. Jednak nawet taka ocena nosi znamiona subiektywizmu, ponieważ opiera się na selektywnej analizie zdarzeń wybranych przez daną osobę. Właśnie dlatego zasadna wydaje się trzecia charakterystyka kolektywnej pamięci – odkrycie w przeszłości tych zjawisk, które wynikają z aktualnych potrzeb społeczności.

Obraz przeszłości zawsze odzwierciedla rzeczywiste interesy wspólnoty, więc treść pamięci zbiorowej ciągle się zmienia. Wpływają na nią zarówno małe grupy, takie jak rodzina, poprzez rozmowy o przeszłości jej członków, jak i oficjalne kanały komunikowania, takie jak media czy też prezentacje materiałów historycznych w oficjalnie zatwierdzonych podręcznikach i programach szkolnych. W związku z tym treść zależy od kontekstu społecznego. Przy czym warto zaznaczyć, że we współczesnych społeczeństwach media odgrywają decydującą rolę w procesie przechowywania i przekazywania pamięci o przeszłości. To one stanowią główne źródło wiedzy o przeszłości. Obraz, który jest aktywnie narzucony, staje się normą i stanowi prawdziwe zachowanie. I jeśli ten obraz różni się od rzeczywistej i znanej rzeczywistości nas otaczającej, to nie on podlega wątpliwości, ale rzeczywistość jest wątpliwa, aż do uznania jej za nieistniejącą¹. Dlatego podstawowe rozumienie historii, na przykład przez ucznia, staje się dla niego pryzmatem, dzięki któremu wszystkie jego własne poglądy na historyczną przeszłość pochodzą z innych źródeł. Dlatego zewnętrzne wpływy społeczne stale tworzą obraz przeszłości społecznie przewidywany. Jednak różnorodność tekstów i przekazów we współczesnym świecie może prowadzić do zupełnie

---

¹ YU. Lotman, *Literaturnaya biografija v istoriko-kul'turnom kontekste (K tipologicheskom usootnosheniyu teksta i lichnostiavtora)* / YU. Lotman // *Izbranny yestat'i v trekh tomakh. T.1. Stat'i po semiotike i tipologii kultury*, Tallinn: «Aleksandra», 1992, s. 368.

nieoczekiwanych rezultatów.

Wśród prac, które poświęcone są problemom pamięci, odnaleźć można między innymi klasyczne prace niemieckich badaczy Jana i Aleidy Assmanów², którzy rozróżniają wyraźnie indywidualne, społeczne, polityczne i kulturowe rodzaje pamięci. Kontynuując myśl Maurica Halbwachsa twierdzą, że indywidualne wspomnienia istnieją tylko w środowisku społecznym „dzieci i wnuki przejmują część wspomnień starszych członków rodziny, w skład własnego doświadczenia, gdzie mieszają się wydarzenia, te które się słyszy i przeżywa”³.

Również wspomnienia istnieją w specjalnym okresie czasu, który jest

„okresem równoczesnego istnienia kilku pokoleń (zazwyczaj są to trzy, w wyjątkowych przypadkach pięć pokoleń), które dzięki bezpośredniej komunikacji tworzą społeczeństwo wspólnych doświadczeń, wspomnień i narracji”⁴.

Czasowe ramy pamięci komunikacyjnej sięgają prawie osiemdziesięciu lat, stopniowo zmieniając się z innym rodzajem pamięci – pamięci kulturowej, która jest „skierowana na stałe momenty w przeszłości... Przeszłość związa się tu w symboliczne obrazy, do których dołączają się wspomnienia”⁵. Tymi obrazami, zdaniem J. Assmanna, mogą być ludzie, wydarzenia, święta, a także mity – „Mit-historia, która uzasadnia historię”⁶.

Zdefiniowane przez naukowców zmiany pamięci zostały zbadane na przykładzie traumatycznego historycznego doświadczenia poszczególnych społeczeństw. Oczywiście, takim niejednoznacznym i traumatycznym dla ukraińskiego społeczeństwa doświadczeniem był radziecki okres jego istnienia, co spowodowało zainteresowanie badaniami radzieckiej przeszłości Ukrainy.

Radziecka przeszłość naszego kraju jest długim okresem historycznym, w którym odbywała się socjalizacja większej części dorosłej populacji współczesnej Ukrainy. Często ta przeszłość jest tematem rozmów rodzinnych, które prowadzone są w różnych emocjonalnych kontekstach. Staje się także elementem wykorzystywanym przez różne media w zależności od ich politycznych sympatii i partykularnych interesów.

Znaczenie roli, jaką odgrywa radziecka przeszłość we współczesnych ukraińskich realiach, potwierdzają wyniki badań socjologicznej agencji „Rating Group”, która co rok prowadzi badania w celu śledzenia przemian zachodzących w uczuciach nostalgii za ZSRR. Badanie prowadzone jesienią 2016 roku wykazało,

---

² *Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika* / Aleyda Assman; [per. s nem. Borisa Khlebnikova], M.: *Novoye literaturnoye obozreniye*, 2014, s. 328; YA. Assman, *Kul'turnaya pamyat': pis'mo, pamyat' o proshlom I politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti* / YA. Assman; [per. s nem. M. M. Sokol'skoy], M.: *Yazyki slavyanskoy kul'tury*, 2004, s. 368. [per. s nem. M. M. Sokol'skoy], M.: *Yazyki slavyanskoy kul'tury*, 2004, s. 368.

³ A. Assman, *Dlinnaya ten' proshlogo...*, op. cit., s. 15.

⁴ Ibidem, s. 15.

⁵ YA. Assman, *Kul'turnaya pamyat'...*, op. cit., s. 54.

⁶ Ibidem, s. 55.

że jedna trzecia respondentów (35%) żałuje upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku. Uzyskane dane pokazują, że liczba badanych żałujących rozpadu ZSRR, choć nieznacznie, ale wzrosła w porównaniu do wyników badań prowadzonych w roku 2014 i 2015 (odpowiednio 33% i 31%)⁷. Według badań przeprowadzonych jesienią 2016 roku przez inne ukraińskie centrum analityczne – Centrum Razumkova, 13% Ukraińców chce odbudowy Związku Radzieckiego (22% zdaje sobie sprawę z tego, że w obecnych warunkach jest to niemożliwe). Dla współczesnych Ukraińców charakterystyczny jest przeciwległy emocjonalny stosunek do przeszłości. Różnica w stosunku do radzieckiej przeszłości w znacznej mierze zależy od miejsca zamieszkania, wieku i wykształcenia. Tradycyjnie mieszkańcy regionu wschodniego i południowego wykazują największą lojalność wobec ZSRR.

Jednakże podkreślić należy, że według badań Centrum im. Razumkova ci, którzy nie dążą do odbudowy Związku Radzieckiego, stanowią większość respondentów we wszystkich regionach (od 51% we wschodnim regionie, do 87% – w zachodnim). Deklaracje badanych są także w dużym stopniu uzależnione od wieku, 83% respondentów w wieku poniżej 29 lat nie chce powrotu do Związku Radzieckiego, natomiast już wśród osób w wieku 60 lat i więcej tylko 44% nie chce takiej sytuacji. Im wyższy poziom wykształcenia respondentów, tym częściej odpowiadają, że nie chcą odbudowy Związku Radzieckiego – od 55% pośród osób z niepełnym średnim wykształceniem, do 71% wśród osób z wyższym wykształceniem. Sytuacja finansowa także nie jest bez znaczenia, wśród tych, którzy odpowiedzieli, że „ich rodzina ledwo wiąże koniec z końcem”, odbudowy Związku Radzieckiego nie chce 50%, a wśród tych, którzy mają wystarczające środki do życia – 79%⁸.

Radziecka przeszłość często staje się obiektem nostalgicznych trendów (Belenok, Golovashyna, Levada, Pozdnyakova-Kirbyatyeva, Smolina)⁹. Pozdnyakova-Kirbyatyeva stwierdza, że wśród osób badanych przez nią w odpowiedzi na pytanie „Jakie masz uczucia wobec radzieckiej przeszłości?”, znaczna liczba respondentów wyraziła pragnienie „powrotu dobrych rzeczy, które wtedy były” (19,5% respondentów do 20 lat, 25,9% – w wieku od 20 do 30 lat, 41,7% respondentów

---

⁷ *Dynamika nostalgii za SRSR* [Elektronnyy resurs] // <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/c910ad1d40079f7a2a28377c27494738.html> (05.01.2018).

⁸ *Konsolidatsiya ukrayinskoho suspilstva: shlyakhy, vykylyky, perspektyvy. Informatsiyno-analitychni materialy do Fakhovoyi dyskusiyi 16 hrudnya 2016r.*, razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf (3.01.2018).

⁹ A. Belenok, *Simptomy nostalgii po sovetskomu proshlomu v kollektivnykh predstavleniyakh naseleniya Ukrainy* / A. Belenok // *Sotsial'ni vimir isuspilstva. Zbirknik naukovikh prats'*. – Vipusk 4(15). – Kiyv, 2012, s.390-410; O. Golovashyna, *Obraz Sovetskogo Soyuza v sotsial'noy pamyati sovremennykh rossiyan (na materialakh empiricheskogo issledovaniya)* / O. Golovashyna // *Sotsial'no-ekonomicheskiye yavleniya i protsessy*. – №11 (057) 2013, s. 193-198, YU. Levada, *«Chelovek nostalgicheskiy»: realii problemy* / YU. Levada // *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskiye i sotsial'nyye peremeny* – VTSIOM 2002, № 6, s.7-13; Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'eva, *Sotsial'no-istorichna pam'yat' pro radyans'ke minule: yempirichne doslidzhennya* / Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'eva // *Grani*. – № 8 (112) 2014, s.64-69; N. Smolina, *Sovetskoye v postsovetskom prostranstve: analiz nostalgicheskikh soobshchestv* / N. Smolina // „Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Kul'turologiya. Sotsiologiya”, Vyp.33. – №17 (346) 2014, s. 133-136.

w wieku 51-60 lat i 59,1% – powyżej 60 lat). „Dumę z osiągnięć w tym okresie” odczuwa 42,7% respondentów w wieku 20 lat, 36,5% -w wieku 20-30 lat, 23,5% w wieku 51-60 lat, a wśród starszych niż 60 lat 36,4%¹⁰. Nostalgia za sowiecką przeszłością wiąże się z trzema głównymi powodami: potrzebą porządku, potrzebą przyjaznej atmosfery, kiedy ludzie są gotowi pomóc jeden drugiemu i szerokimi gwarancjami socjalnymi od państwa¹¹.

Zgodnie ze wspomnianymi badaniami przeprowadzonymi przez Centrum Razumkova ci, którzy dążą do odbudowy Związku Radzieckiego, najczęściej uzasadniają swoje pragnienie tym, że w tamtych czasach wierzyli w dobrą przyszłość – (70%), wysoki poziom gwarancji socjalnych w czasach radzieckich (64%), istnienie możliwości bezpłatnej edukacji w szkolnictwie wyższym (58%), brak bezrobocia (55%), wystarczający materialny poziom życia (53%) oraz fakt, że w czasach radzieckich byli dumni z dużego państwa na skalę światową (50%), oraz stabilność i brak konfliktów zbrojnych (46%)¹². Warto podkreślić, że nostalgiczne tendencje przejawiają głównie ci badani, którzy posiadają tylko dziecięce doświadczenie życia w ramach Związku Radzieckim albo w ogóle nie mają takiego doświadczenia. Tendencje te zyskują status agentów wpływu poprzez instytucjonalizację ich jako społeczeństw wirtualnych, które nadają dodatkowy pozytywny obraz wspomnieniom z przeszłości, zamieniając je w środek identyfikacji w teraźniejszości¹³.

Znaczna część badanych nie potrafi określić swojego stosunku do radzieckiej przeszłości Ukrainy, a zatem pod wpływem różnych informacji (w tym w głównej mierze pochodzących z mediów) opinie mogą polaryzować się, zyskując określone emocjonalne zabarwienie. Według wyników badań E. Pozdnyakova-Kyrbatyeva, 15,9% respondentów w wieku 20 lat, 22,4% respondentów w wieku od 20 do 30 lat, 8,8% w wieku 51-60 lat i 9,1% respondentów w wieku 60 lat wskazuje na fakt, że nie ma stabilnych i jednoznacznych odczuć wobec radzieckiej przeszłości¹⁴. Taka sytuacja otwiera możliwości manipulowania nastrojem ludzi, w zależności od uwarunkowań politycznych i w tym aspekcie kluczową rolę odgrywają media masowe. One właśnie stają się narzędziem wywierania wpływu i kreatorem pamięci o przeszłości oraz emocji, które mają jej towarzyszyć.

Problematyka pamięci radzieckiej przeszłości przyciąga uwagę naukowców z różnych krajów reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Na Ukrainie ten

¹⁰ Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'ëva, *Sotsial'no-istorichna pam'yat' pro radyans'ke minule: y empirichne doslidzhennya* / Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'ëva // *Grani*, № 8 (112), 2014, s. 64-69.

¹¹ A. Belenok, *Simptomy nastal'gii po sovetskomu proshlomu v kollektivnykh predstavleniyakh naseleniya Ukrainy* / A. Belenok // *Sotsial'ni vimiri suspil'stva. Zbirnik naukovikh prats'*, Vypusk 4(15), Kiiv 2012, s. 390-410.

¹² *Konsolidatsiya ukraïnskoho suspil'stva...*, op. cit., s. 12.

¹³ A. Belenok, *Simptomy nastal'gii po sovetskomu...*, op. cit., s. 390-410; N. Smolina, *Sovetskoye v postsovetskom prostranstve...*, op. cit., s. 133-136.

¹⁴ Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'ëva, *Sotsial'no-istorichna...*, op. cit., s. 46-67.

temat poruszany jest w pracach O. Hayday¹⁵ i już E. Pozdnyakova-Kirbyatyeva¹⁶, w których analizowane są historyczne akcenty w przedstawieniach dotyczących tego okresu istnienia naszego kraju i związanych z nimi emocjonalnych doświadczeń. Niektórzy rosyjscy badacze formułują koncepcje masowej reprezentacji Związku Radzieckiego w pamięci¹⁷, prowadzą badania na temat cech i źródeł wyobrażeń o nim w pierwszym postradzieckim pokoleniu¹⁸ oraz roli obrazu radzieckiej przeszłości w kształtowaniu tożsamości współczesnych Rosjan¹⁹.

W swoich wcześniejszych analizach autorzy skupiali się na wspomnieniach o radzieckiej przeszłości osób, które miały realne doświadczenie funkcjonowania w Związku Radzieckim²⁰. Obecnie ważne jest zbadanie wyobrażeń o radzieckiej przeszłości osób, które nie miały takiego doświadczenia i określenie tych czynników, które miały największy wpływ na ukształtowanie się obrazu przeszłości w pierwszej postradzieckiej generacji. Używając terminologii Jana i Aleidy Assmanów, definicji tych symbolicznych postaci, do których dołączone są wspomnienia.

Prezentacja materiału badawczego

Badanie składało się z dwóch części: asocjacyjnego eksperymentu i wywiadów częściowo ustrukturyzowanych. Przeprowadzenie asocjacyjnego eksperymentu pozwoliło odnaleźć punkty odniesienia, symboliczne figury w wyobraźni dzisiejszej młodzieży o czasach radzieckich, natomiast przeprowadzenie wywiadów częściowo ustrukturyzowanych pokazało logiczne związki pomiędzy tymi wyobrażeniami, ukazując, jak rodzinna historia i osobiste charakterystyki respondentów wpływają na proces oceniania przeszłości i widzenie własnej przyszłości.

---

¹⁵ O. Hayday, *Radyanske mynule v otsinkakh studentiv-istorykiv* / O. Hayday // „Ukrayinsky istorychnyy zhurnal”, № 6. 2014, s. 92-112.

¹⁶ Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'ëva, *Sotsial'no-istorichna...*, op. cit.

¹⁷ YU. Levada, *«Chelovek nostal'gicheskii»: realii problemy...*, op. cit., s. 7-13.

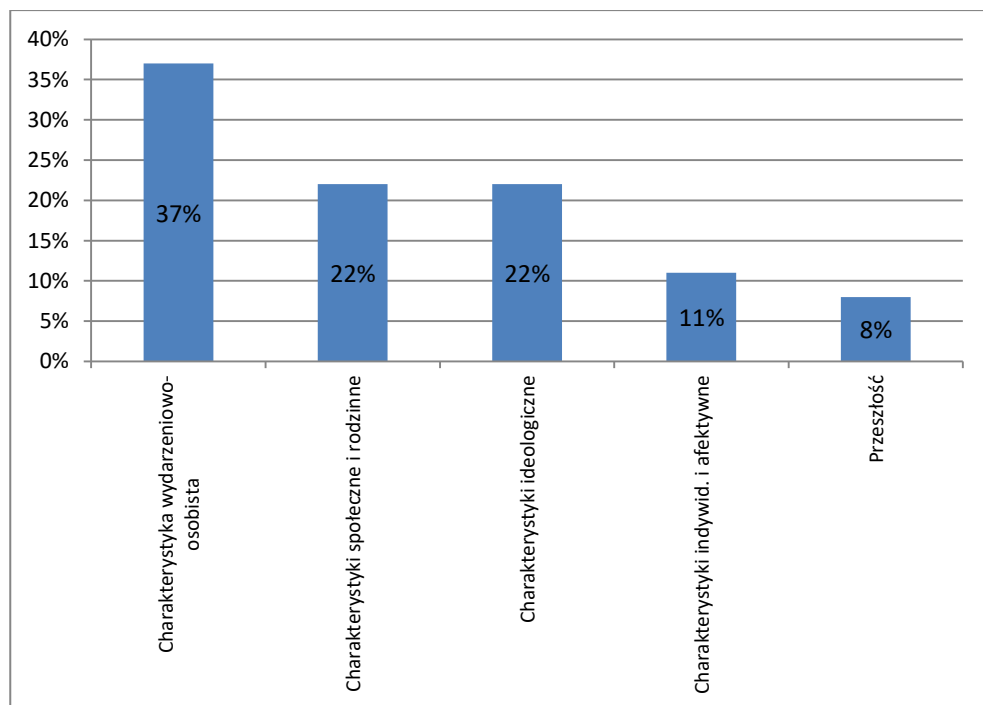
¹⁸ O. Golovashina, *«Izobretayushcheye vospominaniye»: obraz SSSR v kommunikativnoy pamyati pervogo postsovetskogo pokoleniya* // O. Golovashina // *Konstruktivnyye i destruktivnyye formy mifologizatsii sotsial'noy pamyati v proshlom i nastoyaschem. Sbornik statey i tezi sovdokladov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. – Tambov: Izdatel'stvo Pershina R. V., 2015, s. 250 – 255.

¹⁹ T. Yevgen'yeva, A. Selezneva, *Sovetskoye proshloye v tsennostnom i obrazno-simvolicheskom prostranstve rossiyskoy identichnosti* / T. Yevgen'yeva, A. Selezneva // Polis, „Politicheskoye issledovaniya”, 2016, №3, s. 25-39; V. Malenkov, *Obraz sovetskogo proshlogo v temporal'noy konstruktivnoy formiruyushchey rossiyskoy natsii* / V. Malenkov // *Srednerusskiy vestnik obshchestvennykh nauk*, Tom 11, 2016, №5, s. 136-144.

²⁰ L. Klymanska, M. Klimanska, H. Herasym, *Evaluation of the past as a risk and opportunity in the social development, [w:] Society under construction – opportunities and risks*, P. Bałdys, K. Piątek (ed.), Bielsko-Biała 2015, s. 71-88.

W eksperymencie brały udział 142 osoby. Badanym proponowano dokończenie czterech zdań, aby tym samym dać im pewną strukturę do dalszych przemyśleń związanych z radziecką przeszłością Ukrainy. Pierwsze zdanie rozpoczynało się słowami „Kiedy myślę o Związku Radzieckim, myślę o...”. Na zakończenie tego zdania otrzymano 340 skojarzeń, które zostały sklasyfikowane w 42 podkategorjach, a następnie przyporządkowane do pięciu ogólnych kategorii. Rozkład ilościowy pomiędzy kategoriami przedstawiono na rys.1.

Rys. 1. Skojarzenia respondentów uzupełniających zdanie „Kiedy myślę o Związku Radzieckim, myślę o...”

Źródło: Badania własne

Pod względem liczebności wskazań największą okazała się kategoria „Charakterystyki specyficzne, wydarzeniowo-osobiste” (124 asocjacje – 37% ogólnej ilości odpowiedzi). Do tej asocjacji włączono subkategorie, które odnoszą się do konkretnych osób historycznych /Stalin (23 skojarzenia), Lenin (18), Hitler (5), Chruszczow (4)/ i wydarzeń /represje (18), II wojna światowa (12), Wielki Głód (11), morderstwa (5)/ itp.

Na drugim miejscu znalazły się dwie kategorie: „Charakterystyki społeczne i rodzinne” (22%) i „Charakterystyki ideologiczne” (22%). Do pierwszej

z wymienionych kategorii weszły skojarzenia, które były związane z deficytem wielu rzeczy i produktów konsumpcyjnych (25 skojarzeń), zakazami, przymusem, ograniczeniami (20), jednostajnością (10) i ubóstwem (10). Do kategorii ideologicznej weszły wspomnienia o radzieckiej symbolice – czerwone sztandary, sierp i młot (27 skojarzeń), totalitaryzmie i dyktaturze (17), pionierach, komsomolcach (16), agitacji (7) i komunizmie (6).

Do kategorii „indywidualistyczno-afektywnej” zaliczono 11% otrzymanych odpowiedzi, które były emocjonalną odpowiedzią na zwrot „Związek Radziecki”, bez odniesienia do treści tej nazwy. Czasami odpowiedzi były formułowane w kategoriach ambiwalentnych. Dominowały głównie negatywne emocje: „niezbyt przyjemne, niedobre wspomnienia” (13 skojarzeń), wspomnienia „o masie ludzi, które nie miały swojego zdania” (7 skojarzeń), podane w cudzysłowie „pozytywne myśli o pokojowym i stabilnym życiu” (5) – co może sugerować ironiczny wydźwięk tych słów. Ostatnia kategoria „Przeszłość” ma niewielki zakres (8% wszystkich odpowiedzi), jednak psychologicznie ważny, ponieważ wskazuje na to, że respondenci mało identyfikują ukraińską współczesność i siebie z radziecką przeszłością. Dla nich skojarzenia ze Związkiem Radzieckim są związane z pokoleniem starszych ludzi (25 wskazań), czymś przestarzałym (4 wskazania) i przeszłością (4 wskazania). Odpowiedzi na pierwsze pytanie pokazują, że obraz radzieckiej przeszłości u młodzieży kojarzy się głównie z negatywnymi i traumatycznymi wydarzeniami historycznymi (II wojna światowa, Wielki Głód) i wyraźnie negatywnymi postaciami historycznymi.

Według badań grupy socjologicznej „Rating” (badanie przeprowadzone w listopadzie 2016 r.), najgorzej odbieranymi postaciami są Stalin i Lenin, właśnie oni uzyskali najwyższe wskaźniki negatywnego stosunku – dwie trzecie respondentów negatywnie odnosi się do Stalina, prawie 60% – negatywnie do Lenina (odpowiednio tylko 22% i 25% respondentów wyraziło pozytywne nastawienie do nich)²¹.

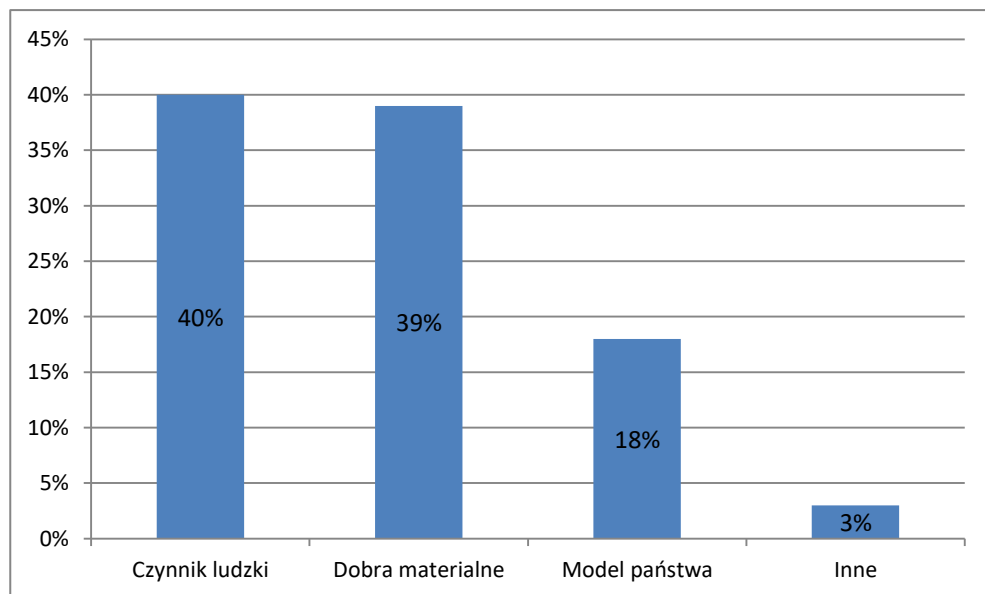
Drugie proponowane niedokończone zdanie rozpoczynało się słowami „Po Związku Radzieckim na Ukrainie pozostało...”. W odpowiedzi otrzymano 229 skojarzeń, które zostały sklasyfikowane w 24 subkategorie, które z kolei zostały uogólnione do 3 kluczowych kategorii. Ponieważ kilka skojarzeń nie mieściło się w głównych zbiorach, stworzono czwartą kategorię „Inne”. Ilościowy udział każdej kategorii przedstawiono na rys.

---

²¹ *Stavlennya do okremykh istorychnykh postatey ta protsesude komunizatsiyi v Ukrayini*, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekomunizatsii_v_ukraine.html [3.01.2018].

Rys. 2. Skojarzenia respondentów uzupełniających zdanie „Po Związku Radzieckim na Ukrainie pozostało...”

Źródło: Badania własne

Pierwsza kategoria: „Czynnik ludzki” łączy 93 skojarzenia (40% ogółu odpowiedzi). Największa część skojarzeń (46) odnosi się do opinii respondentów związanych z radziecką mentalnością („Cały kompleks stereotypów i uprzedzeń”, „Radzieckie pojęcia, że jeden drugiemu powinien coś dawać, że całe życie można pracować nie bogacąc się, stereotypowe myślenie, kolektywne myślenie”). Jeszcze w 27 skojarzeniach pojawia się myśl o tym, że po Związku Radzieckim na Ukrainie pozostali przedstawiciele starszego pokolenia przekonani o tym, że wtedy było lepiej. Oddzielną niewielką kategorię stanowiła asocjacja „Wspomnienia” (13 skojarzeń).

Druga kategoria „Dobra materialne” skupia 88 skojarzeń (39% ogółu odpowiedzi). Tu mieszczą się skojarzenia łączące się z realnymi, materialnymi obiektami, które pozostały po Związku Radzieckim, takimi jak: pomniki (31), domy (27), zrujnowane zakłady i kołchozy (14), nazwy ulic (5), drogi (3), itp.

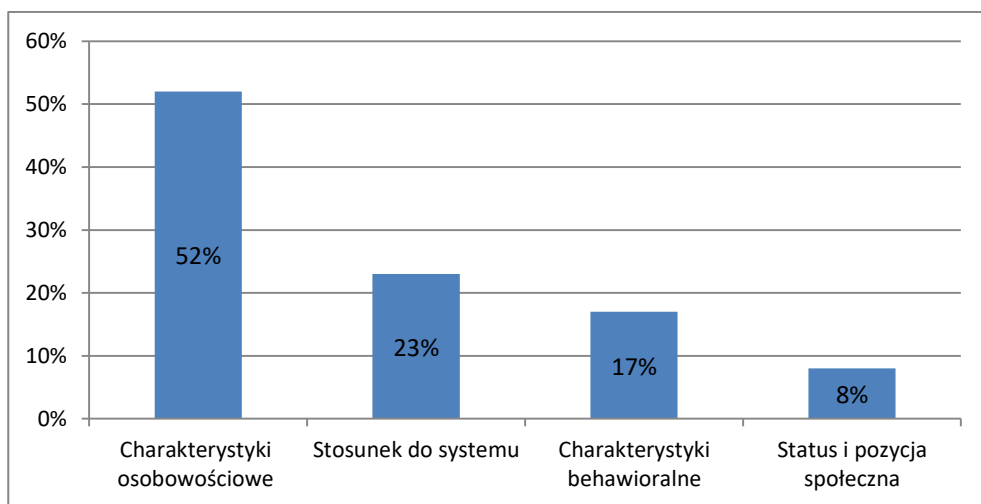
Trzecia kategoria „Model państwa” jest najmniejsza pod względem ilości odpowiedzi (42 skojarzenia, co daje 18% ogółu odpowiedzi). Ujawnia wizję respondentów związaną z funkcjonowaniem współczesnego ukraińskiego państwa jako postradzieckiego kraju. Zgodnie z odpowiedziami niektórych respondentów współczesna ukraińska władza trzyma się wciąż radzieckich idei (12 skojarzeń), korupcja także traktowana jest jako „radziecka” pozostałość (7 skojarzeń), normy postępowania, obyczaje, święta również stanowią pozostałość po radzieckim

państwie (5 skojarzeń).

Do kategorii „Inne” zaliczono te skojarzenia, które były wskazane jeden raz. Ciężko było je odnieść do jakiejś kategorii, na przykład: „promieniowanie”, „zwyczaj kradzieży w pracy”, „szorstkość, krzywdzenie” itd.

Drugi blok pytań dotyczył stereotypu „człowieka radzieckiego”. Pierwsze niedokończone zdanie rozpoczynało się słowami „Radziecki człowiek to człowiek, który...”. W odpowiedzi uzyskano 251 skojarzeń, które podzielono na 4 kluczowe kategorie. Podział kategorii przedstawiono na rys. 3.

Rys. 3. Skojarzenia respondentów uzupełniających zdanie: „Radziecki człowiek to człowiek, który...”

Źródło: Badania własne

Najliczniejszą kategorię stanowiły „Charakterystyki osobowościowe”, które pojawiły się w 132 skojarzeniach (52% skojarzeń w tej grupie). Największymi subkategoriami są: „Lęk społeczny” (30 skojarzeń), który mieścił w sobie niezróżnicowany lęk, lęk przed władzą, lęk do wyrażenia własnej opinii itp., oraz „Brak prawa do wypowiedzenia swojej opinii” (26 skojarzeń). Do tej kategorii włączono również skojarzenia typu: „konserwatyzm i ograniczenie myślenia” (21 skojarzeń), jak też skrajną oszczędność („Oszczędza wszystko do ostatniego grosika, ostatnich okruszków chleba, biedny człowiek”) (12 skojarzeń).

Druga w kolejności to kategoria „Ustosunkowanie do systemu” (23% skojarzeń). Chodzi tu o zewnątrzsterowność „człowieka radzieckiego”, o to, że „jest podporządkowany, nie ma siły woli, jest wykonawcą” (34 skojarzenia), „jest ograniczony w zakresie korzystania z praw i wolności” (12 skojarzeń).

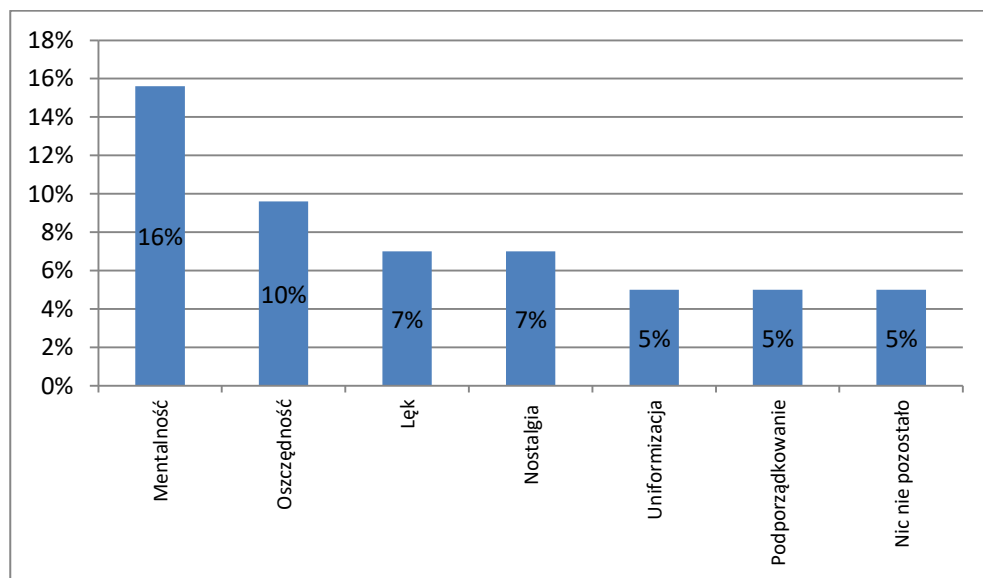
Trzecia kategoria „Charakterystyki behawioralne” (17% skojarzeń) ujawnia właściwości codziennego życia radzieckiego człowieka: zwraca się uwagę na to, że był on bardzo pracowity, przy czym często pracował nie aby utrzymać siebie, tylko władzę (21 skojarzeń). Respondenci zwracają uwagę na fakt, że człowiek radziecki „ubiera się tak samo jak wszyscy, myśli jak wszyscy, zachowuje się jak wszyscy, że wszystko jest szare, niewyraźne” (10 skojarzeń) itp.

Czwarta, najmniejsza pod względem ilości odpowiedzi jest kategoria „Status i pozycja społeczna”, która łączy 8% asocjacji. Respondenci podkreślali to, że człowiek w Związku Radzieckim był pionierem, komsomolcem albo członkiem partii komunistycznej.

Podsumowując podkategorie z najwyższą oceną, można zobaczyć, że radziecki człowiek w oczach współczesnej młodzieży studenckiej był posłuszny systemowi, pracowity, odczuwał różne lęki, nie bronił własnej opinii, a w domu był bardzo oszczędny.

Na zakończenie badania poproszono respondentów, by wyrazili własne zdanie na temat tego, co pozostało we współczesnych Ukraińcach z „radzieckiego człowieka”. Otrzymano 166 odpowiedzi, które trudne były do usystematyzowania i zamknięcia w kilku kategoriach. Różnorodność wizji spowodowała, że zaprezentowano poniżej tylko te wskazania, które miały większą liczbę głosów, a pominięto pojedyncze skojarzenia (Rys. 4)

Rys. 4. Skojarzenia respondentów uzupełniających zdanie: „Z radzieckiego człowieka w Ukraińcach pozostało...”

Źródło: Badania własne

Największą część wśród odpowiedzi zajmowała kategoria „Mentalność” (15,6%), która zawierała takie wypowiedzi jak „mentalność”, „osobliwości światopoglądu”, „myślenie radzieckie”. Jest możliwe, że ta kategoria była ogólnym terminem, który mógłby zawierać inne cechy opisane poniżej. Następną pod względem liczebności była kategoria „oszczędność”, czasami określana jako „chciwość” lub „zwyczaj odkładania na tzw. czarną godzinę” (9,6%). Wielu respondentów zauważyło, że we współczesnych Ukraińcach po Związku Radzieckim pozostał lęk (7%), jednak niektórzy, zwłaszcza ci należący do starszego pokolenia, odczuwają nostalgię, smutek i chęć powrotu do tego, co było (7%). W przybliżeniu równe objętościowo były kategorie „Uniformizacja” – „Być jak wszyscy i ze wszystkimi” (5 %), „Pracowitość” (5 %), „Podporządkowanie” - „Zwyczaj wykonywania nakazów” (5%), 5% zauważa, że „Nic nie pozostało” po „człowieku radzieckim” w Ukraińcach (5%).

Związek Radziecki w wyobrażeniach dzisiejszej ukraińskiej młodzieży, tej, która nigdy nie żyła w tych czasach, jest reprezentowany jako zbiór postaci historycznych i wydarzeń, które mają wyraźnie negatywny charakter, kojarzący się z szarością, deficytami dóbr, represjami, zakazami i przymusem.

Dla młodych ludzi Związek Radziecki to już daleka przeszłość, która jest powiązana z pokoleniem starszych ludzi. Jeśli coś pozostało z tej przeszłości, to: mentalność, stereotypy i uprzedzenia, dobra materialne, takie jak pomniki, budynki, zrujnowane zakłady. Uosobieniem tych świadomościowych pozostałości po Związku Radzieckim jest tzw. „radziecki człowiek” – przestraszony, całkowicie zniszczony przez system, niepotrafiący bronić własnego zdania, bardzo oszczędny i skromny.

Druga część badania wykonana została przy zastosowaniu częściowo ustrukturyzowanego wywiadu. Transkrypcje 13 wywiadów przechodziły przez procedurę szczegółowego opisu i kodowania. Analiza wywiadów dała bardziej zróżnicowany obraz radzieckiej przeszłości Ukrainy niż eksperyment asocjacyjny opisany wcześniej.

Chociaż większość studentów potwierdziła, że radziecki okres życia ich rodziców był tematem rodzinnych rozmów, jednak okazało się, że dopiero podczas wywiadu stał się przedmiotem ich pogłębionej refleksji. Co oznacza, że ta część przeszłości jest introjekcją, która jest nieświadomie akceptowana bez uprzedniej krytycznej analizy.

Niektóre wyobrażenia o radzieckiej rzeczywistości w swych treściach nie dotyczyły cech Związku Radzieckiego, ale były przypisywane mu na podstawie wiedzy o specyfice ogólnych tendencji w rozwoju gospodarki światowej / historii tego okresu (na przykład niektórzy respondenci podkreślali rozwój przemysłu jako charakterystyczny dla Związku Radzieckiego). W wywiadach pojawiło się też pragnienie skonfrontowania się ze starszym pokoleniem, które w opinii respondentów poddało się takim nieludzkim warunkom życia.

Badanie pozwoliło wyróżnić niektóre z głównych typów stosunku młodych Ukraińców do radzieckiej przeszłości Ukrainy. Podstawą ich wyróżnienia są dwa kryteria, które okazały się kluczowe.

Pierwsze – to kontekst rodzinny, który jest obecny we „wspomnieniach” o radzieckiej przeszłości. Pod pojęciem „kontekst rodzinny” rozumiano obecność elementów pamięci o radzieckiej przeszłości w rodzinie respondenta. Część z nich, opowiadając o przeszłości, opierała się na wspomnieniach swoich rodziców, babć i dziadków o tych czasach („oni (rodzice) żyli w tym czasie”; „przez religijne przekonania mój dziadek był zesłany na Syberię, gdzie żył z rodziną 18 lat”; „Wiem, że moi rodzice, gdyby nie zjednoczenie narodów, to na pewno by nigdy się nie spotkali, ponieważ moja mama była wysłana na praktykę z Karpat aż na Syberię, i tam oni się pobrali”). Opowieści o zdarzeniach, które miały miejsce w rodzinie, w tym czasie, zawierały albo afektywną składową (zauważa się to w wykorzystywaniu emocjonalnie obciążonych pojęć typu: „okropne rzeczy”, „bardzo ciężko”, „okupacja”, „zagarnianie ziem”, „całe pieniądze prosto z Ukrainy szły do skarbu tej radzieckiej władzy”), albo racjonalizację tego, co się stało: („...starszych ludzi... można zrozumieć, ponieważ ... oni chcą przywrócić ZSRR, moim zdaniem, po prostu przez to, że oni chcą przywrócić nie tak sam ZSRR, jak swoją młodość”).

Drugie – to jednoznaczność albo niejednoznaczność w ocenach radzieckiej przeszłości. Jednoznaczność przewiduje kategorię, z reguły negatywną ocenę („ja nie mam pozytywnego stosunku do Związku”, „to był bardzo duży błąd dla Ukrainy”).

W wypowiedziach badanych nie pojawiła się żadna wyraźnie jednoznaczna pozytywna opinia. W części wypowiedzi respondentów jednoznaczna ocena przeszłości nie pojawiła się w ogóle. Przeciwnie, pomimo negatywnego stosunku do radzieckiej przeszłości, próbowali znaleźć pozytywne cechy, które warto byłoby przenieść do teraźniejszości („obie strony miały plusy, i nie trzeba teraz, jak czynią niektórzy ludzie, wynosić na ołtarz jednej siły”, „radikalizm zawsze doprowadza do pewnych problemów, właśnie dlatego .... trzeba dążyć do złotego środka. Nigdy nie należy podchodzić do problemów z „gorącą głową”, trzeba patrzeć trzeźwo ...”, „50 na 50, czyli „i tam też było źle, lecz, z drugiej strony, wszystko było jakoś dostępne, nie tak jak teraz, mieszkania nauczycielom dawano za darmo”).

Na podstawie zaproponowanych kryteriów określono pięć głównych typów stosunku ukraińskiej młodzieży do radzieckiej przeszłości Ukrainy (4 pozycje, jedna z nich przewiduje podział na dwie podpozycje: pozycja jednoznacznej pozytywnej albo negatywnej oceny) (Tab.1).

Tab. 1. Typologia stosunku ukraińskiej młodzieży do radzieckiej przeszłości Ukrainy

	Emocjonalny kontekst rodzinny	Zracjonalizowany kontekst rodzinny
Jednoznaczność w ocenach	Jednoznacznie pozytywna albo negatywna ocena	Jednoznaczne zainteresowanie
Niejednoznaczność w ocenach	Niejednoznaczna ocena	Zainteresowanie lub brak zainteresowania

Źródło: Badania własne.

Strukturę każdej pozycji można scharakteryzować za pomocą trzech klasycznych komponentów: kognitywnego (wiedza respondentów o radzieckiej rzeczywistości), emocjonalnego (pozytywny lub negatywny kontekst wspomnień), i behawioralnego, który w tym przypadku implikuje projekcję współczesnej rzeczywistości ukraińskiej (np. wiązanie planów na przyszłość z Ukrainą lub zagranicą).

Wnioski końcowe

Świadomość przeszłości jest kluczem do tworzenia osobistej tożsamości. Problem zrozumienia roli radzieckiej przeszłości wysuwa na pierwszy plan państwową politykę pamięci mającą swoje odbicie w oficjalnych przekazach medialnych, która do niedawna nie miała wartościowych punktów odniesienia. Problem interpretacji przeszłych wydarzeń często pojawia się jako dylemat etyczny, który wpływa na najbliższe środowisko rodzinne. W związku z tym ważny staje się konstruktywny dialog między państwową polityką pamięci a innymi „wersjami” pamięci, które są obecne w świadomości społecznej. Uzyskane wyniki asocjacyjnego eksperymentu i wywiadów częściowo ustrukturyzowanych wskazują na niejednoznaczność oceny radzieckiej przeszłości Ukrainy wśród przedstawicieli pierwszej generacji po radzieckim pokoleniu.

Wyobrażenia o radzieckiej przeszłości składają się z rodzinnych wspomnień i mitów, informacji pojawiających się w mediach oraz nabytych w toku edukacji. W tych prezentacjach brakuje już elementu osobistego – doświadczenia bezpośredniego. Przeszłość zamykana jest w pewnych symbolicznych, głównie negatywnych kategoriach.

Należy podkreślić, że uzyskane wyniki nie upoważniają do uogólnień na całe społeczeństwo ukraińskie i po części warunkowane są specyfiką obszaru objętego eksploracją. Ten szczególnie negatywizm wynika w dużej mierze z regionalnej specyfiki, ponieważ respondenci byli mieszkańcami Ukrainy Zachodniej. Dla zobiektywizowania badań konieczne jest kontynuowanie ich także w innych częściach Ukrainy.

Bibliografia

- Assman A., *Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika* / Aleyda Assman; [per. s nem. Borisa Khlebnikova], Novoye literaturnoye obozreniye, 2014.
- Assman YA., *Kul'turnaya pamyat': pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti* / YA. Assman; [per. s nem. M. M. Sokol'skoy], M.: Yazyki slavyansko ykul'tury, 2004.
- Belenok A., *Simptomy nostalgii po sovetskomu proshlomu v kollektivnykh predstavleniyakh naseleniya Ukrainy* / A. Belenok // Sotsial'ni vimiri suspil'stva. Zbirnik naukovikh prats'. – Vipusk 4(15). – Kiiv, 2012.
- Golovashina O., *Obraz Sovetskogo Soyuzu v sotsial'noy pamyati sovremennykh rossiyan (na materialakh empiricheskogo issledovaniya)* / O. Golovashina // Sotsial'no-ekonomicheskoye yavleniya i protsessy. – №11 (057) 2013.
- Golovashina O., *„Izobretayushcheye vospominaniye“: obraz SSSR v kommunikativnoy pamyati pervogo postsovetskogo pokoleniya* // O. Golovashina // Konstruktivnyye i destruktivnyye formy mifologizatsii sotsial'noy pamyati v proshlom i nastoyashchem. Sbornik statey i tezi sovdokladov Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. – Tambov: Izdatel'stvo Pershina R. V., 2015.
- Hayday O., *Radyanske mynule v otsinkakh studentiv-istorykiv* / O. Hayday // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal, № 6. 2014.
- Klymanska L., M. Klimanska, H. Herasym, *Evaluation of the past as a risk and opportunity in the social development*, [w:] *Society under construction – opportunities and risks*, P. Baldys, K. Piątek (red.), Bielsko-Biala 2015, s. 71-88.
- Levada YU., *„Chelovek nostalgicheskii“: realii problemy* / YU. Levada // Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskoye i sotsial'nyye peremeny – VTSIOM 2002, № 6.
- Lotman YU., *Literaturnaya biografiya v istoriko-kul'turnom kontekste* (K tipologicheskomu sootnosheniyu teksta i lichnostiavtora) / YU. Lotman // Izbrannyye stat'i v trekh tomakh. T. I. Stat'iposemiotike i tipologii kultury, Talinn: „Aleksandra“, 1992, s. 368.
- Malenkov V., *Obraz sovetskogo proshlogo v temporal'noy konstruktsii i formi ruyushcheyssya rossiyskoy natsii* / V. Malenkov // Sredne russkiy vestnik obshchestvennykh nauk, Tom 11, 2016, №5.
- Pozdnyakova-Kirbyat'eva Ye., *Sotsial'no-istorichna pam'yat' pro radyans'ke minule: yempirichne doslidzhennya* / Ye. Pozdnyakova-Kirbyat'eva // Graní. – № 8 (112) 2014.
- Smolina N., *Sovetskoye v postsovetskom prostranstve: analiz nostalgicheskikh soobshchestv* / N. Smolina // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Kul'turologiya. Sotsiologiya. – Vyp. 33. – №17 (346) 2014.
- Yevgen'yeva T., A. Selezneva *Sovetskoye proshloye vtsennostnomi obrazno-simvolicheskom prostranstve rossiyskoy identichnosti* / T. Yevgen'yeva, A. Selezneva // Polis, „Politicheskoye issledovaniya“, 2016, №3, s. 25-39.

Źródła internetowe

- Dynamika nostalgii za SRSR* (Elektronnyyresurs) // <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/c910ad1d40079f7a2a28377c27494738.html> (05.01.2018).
- Konsolidatsiya ukrajinskoho suspil'stva: shlyakhy, vyklyky, perspektyvy*. Informatsiyno-analitychni materialy do Fakhovoyi dyskusiiji 16 hrudnya 2016r., razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf (3.01.2018).
- Stavlennya do okremy k historychnykh postatey ta protsesu dekomunizatsiiji v Ukrayini, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_proc_essu_dekommunizacii_v_ukraine.html (3.01.2018).

The Role of Media, Education and Family Memory in Shaping the Vision of the Soviet Union in the Representations of the First Post-Soviet Generation

Summary

The article analyzes the present state of the research on the memory of the Soviet past in the post-Soviet space and the role of the media in its formation. The main goal of the empirical study is not only to determine what the vision of the Soviet Union and the Soviet past of Ukraine in the contemporary Ukrainian youth as representatives of the first post-Soviet generation is, but also to establish what shapes their opinions. The research reveals that the main factors responsible for the creation of this particular vision among the youth are family, media and education. These three elements affect the image of the so-called „Soviet man” and the evaluation of the past among the representatives of the young generation of Ukrainians.

Keywords: media, education, communicative memory, cultural memory, Soviet Union, „Soviet man”, the image of the Soviet past.